

GEORGIAN HUMNOGRAPHY AND THE OLD NOTATION SYSTEM OF CHRISTIAN CHANT

ქართული ჰიმნოგრაფია და ქრისტიანული გალობის ძველი სანოტო სისტემა

Nestan Sulava

Doctor of Scientific Filology, Associate Professor,

Ivane Javakhishvili Tbilisi State University

1 Ilia Tchavtchavadze Avenue, Academic Building I, 0179 Tbilisi, Georgia

+995 599 723488, nestan.sulava@tsu.ge

<https://orcid.org/0000-0002-7808-8722>

Abstract. In Byzantium, from the 7th-8th centuries, the nevm, or notational system, was introduced, the founder of which was St. John of Damascus. The Georgian nevm system had its own essential character and principle - the placement of nevm on the lines above and below the line in a way that essentially differs from the Byzantine one. The oldest examples of the hymnal nevm system are preserved in the hymnographic-liturgical collections of the 10th century: in the two Sinai Yadgars Sin. 1, Sin. 14, in “the Annual Yadgari” compiled by Michael Modrekili in Shatberdi in 978-988, S-425, and in the so-called 11th-century collection of the Jordanes of the Mighty Ones and the Mother of God - A-603.

As soon as Christianity was declared the state religion in Georgia, the Georgianization of everything Christian began, including chanting, and polyphony was introduced into Georgian church chanting, just as the centuries-old forms of Georgian secular verse, namely, the sixteen-gram shair, the pistikauri, and others, were introduced into the original Georgian hymnography; as well as the elements of ancient architecture into Christian architecture. The process of polyphonization in Georgian church chanting should have completed in the 8th century, when the chant reform in Byzantine hymnography was completed.

The Chant reform was implemented in Georgia in stages. The canonization of polyphony is associated with the name of St. Grigol Khandteli. The reform he carried out in liturgy and hymnography was of a national nature. He created the legislation of the Georgian Church, prepared the ideological basis for the unity of the country, carried out the final reform of Georgian church chant and canonized its polyphony, thereby bringing a turning point in the spiritual life of the Georgian nation, when at the turn of the 20s-30s of the 9th century he created the “Annual Hymn”. This was preceded by the hymnal reform carried out by St. John of Damascus at the beginning of the 8th century, as a result of which the neuminated recording of hymns began in Greek for the purpose of better memorization; following in his footsteps, Georgian chanter-hymnographers soon mastered the principle of neumination. Mekhuri (to be performed by voice) the Annual Yadgars were created, decorated with musical signs, or neums. Does “mekhuri” mean polyphony? The data of Michael’s Yadgari should indicate this, which is what we are talking about in the report. The novelty of our research is that the term “mekhuri” used for the neuminized hymns, along with other meanings, should denote the polyphony of Georgian chanting. In Georgia, neuminization, the use of musical notation, determined the difference between Georgian chanting and other, namely, Byzantine, Syrian, and Armenian chanting.

Chanting terminology was also created, which was generalized from a theological and philosophical point of view in the 12th century by Ioane Petritsi, when he expressed the triphonic nature of Georgian chanting with the terms “mzakhr, zhir, bam”.

In the second half of the 19th century, it became necessary to record hymns on notes so as not to lose knowledge of the melody of the hymns, to which Filimon Koridze, Ekvtime Kereselidze, brothers Karbelashvili, and Razhden Khundadze made a great contribution.

Keywords: St. Grigol of Khantsta; Michael Modrekili; Polyphony; Notice; Chant.

ნესტან სულავა

ფილოლოგიის მეცნიერებათა დოქტორი,
 ასოცირებული პროფესორი,
 ივანე ჯავახიშვილის სახელობის
 თბილისის სახელმწიფო უნივერსიტეტი,
 თბილისი, ჭავჭავაძის გამზ. 1. 0179, საქართველო,
 +995 599 723488, nestan.sulava@tsu.ge
<https://orcid.org/0000-0002-7808-8722>

აბსტრაქტი. საეკლესიო გალობის მუსიკალური რაობის, მუსიკალური ფენომენის შესწავლისას შესასწავლია ქრისტიანული გალობის განვითარების გზა, რასაც წერილობითი წყაროები გადმოგვცემენ, მაგრამ მათში დაცული ცნობები ძალიან მწირია. გალობის მატერიალიზება ერთჯერადი აქტია, რის გამოც გალობა ზეპირად გადაიცემოდა. საქართველოს კულტურულ სივრცეში გალობის მრავალხმიანობა დამკვიდრდა უძველესი დროიდანვე, რადგან ქრისტიანული გალობის მრავალხმიანობა ეროვნულ საფუძვლებს ემყარებოდა, ხოლო ნევმური სისტემა მას შემდეგ დამკვიდრდა, რაც ბიზანტიაში VII-VIII საუკუნეების მიჯნიდან ჩატარდა სამგალობლო და ჰიმნოგრაფიული რეფორმა. შეიქმნა ნევმური სისტემა, რომლის სათავეებთან წმ. იოანე დამასკელი დგას. ბერძნულ საგალობლებს ნევმები ერთ სტრიქონზე დაესმის, ქართულ ნევმურ სისტემას თავისი არსებითი ხასიათი და პრინციპი ჰქონდა - ნევმების სტრიქონზედა და სტრიქონსქვედა ხაზებზე განთავსება, რითაც არსებითად განსხვავდება ბიზანტიურისაგან. საგალობლო ნევმური სისტემის უძველესი ნიმუშები შემონახულია X საუკუნის ჰიმნოგრაფიულ-ლიტურგიკულ კრებულებში: ორ სინურ იადგარში Sin. 1, Sin. 14, შატბერდში 978-988 წლებში მიქაელ მოდრეკილის მიერ შედგენილ საწელიწდო იადგარში S-425 და XI საუკუნის ე.წ. იორდანეს ძლისპირთა და ღმრთისმშობლისანთა კრებულში - A-603.

საქართველოში ქრისტიანობის სახელმწიფო რელიგიად გამოცხადებისთანავე დაიწყო ყოველივე ქრისტიანულის გაქართულება, მათ შორის გალობისაც და ქართულ საეკლესიო გალობაში ისევე შევიდა მრავალხმიანობა, როგორც ქართულ ორიგინალურ ჰიმნოგრაფიაში ქართული საერო ლექსის მრავალსაუკუნოვანი ფორმები, კერძოდ, თექვსმეტმარცვლოვანი შაირი, ფისტიკაური და სხვანი; აგრეთვე, ქრისტიანულ ხუროთმოძღვრებაში ანტიკური არქიტექტურის ელემენტები. ქართული საეკლესიო გალობის გამრავალხმიანების პროცესი უნდა დასრულებულიყო VIII საუკუნეში ან მის დამლევს, როდესაც ბიზანტიურ ჰიმნოგრაფიაში დამთავრდა სამგალობლო რეფორმა.

საქართველოში სამგალობლო რეფორმა ეტაპობრივად განხორციელდა. მრავალხმიანობის კანონიზება წმ. გრიგოლ ხანცთელის სახელს დაუკავშირდა. მის მიერ ლიტურგიკასა და ჰიმნოგრაფიაში ჩატარებული რეფორმა ეროვნული ხასიათისა იყო. მან შექმნა ქართული ეკლესიის კანონმდებლობა, მოამზადა ქვეყნის ერთიანობის იდეოლოგიური საფუძველი, ჩაატარა საბოლოო რეფორმა ქართულ საეკლესიო გალობაში და მოახდინა მისი პოლიფონიურობის კანონიზება, რითაც გარდატეხა შეიტანა ქართველი ერის სულიერ ცხოვრებაში, როდესაც IX საუკუნის 20-30-იანი წლების მიჯნაზე შექმნა „საწელიწდო იადგარი“, რის შემდეგაც დაიწყო საგალობელთა ნევმირებული ჩაწერა მისი უკეთ დახსომების მიზნით; შეიქმნა მეხური (ხმით შესასრულებელი) საწელიწდო იადგარები, განსაკუთრებით უნდა აღინიშნოს მიქაელ მოდრეკილის იადგარი, შემკული მუსიკალური ნიშნებით, ანუ ნევმებით. ჩვენი კვლევის სიახლე ისაა, რომ ნევმირებულ საგალობელთა შესახებ გამოყენებული ტერმინი „მეხური“, სხვა მნიშვნელობასთან ერთად, ქართული გალობის მრავალხმიანობას უნდა აღნიშნავდეს. საქართველოში ნევმირება, სანოტო ნიშნების გამოყენება, განაპირობა

ქართული გალობის სხვათაგან, კერძოდ, ბიზანტიური, სირიული, სომხური გალობების ხასიათისაგან განსხვავებამ.

შეიქმნა სამგალობლო ტერმინოლოგიაც, რომელიც საღვთისმეტყველო და ფილოსოფიური თვალსაზრისით XII საუკუნეში განაზოგადა იოანე პეტრიწმა, როდესაც ქართული გალობის სამხმინაობა გამოხატა ტერმინებით „მზახრ, ჟირ, ბამ“.

XIX საუკუნის მეორე ნახევარში აუცილებელი გახდა საგალობლების ჩაწერა ნოტებზე, რათა არ დაკარგულიყო საგალობელთა მელოდიის ცოდნა, რაშიც უდიდესი წვლილი მიუძღვით ფილიმონ ქორიძეს, ექვთიმე კერესელიძეს, ძმებს კარბელაშვილებს, რაჟდენ ხუნდაძეს.

საკვანძო სიტყვები: წმ. გრიგოლ ხანცთელი; მიქაელ მოდრეკილი; მრავალხმინაობა; ნევმა; გალობა.

შესავალი. ქართული საეკლესიო გალობისა და ძველი სანოტო//ნევმირების სისტემის შესახებ საკმაოდ მდიდარი სამეცნიერო ლიტერატურა შეიქმნა, რომელშიც განსხვავებული ხედვებია წარმოდგენილი. მიუხედავად მეცნიერთა და მუსიკათმცოდნეთა არაერთი მცდელობისა, ნევმური სისტემა არ არის ახსნილი, საქმეს ვერ უშველა სანოტო სისტემაზე საგალობელთა მელოდიის გადატანამ ნევმისა და ნოტის არსებითი განსხვავების გამო.

საეკლესიო გალობის მრავალხმინაობის საკითხი IX-XII საუკუნეების ქართველ ჰიმნოგრაფთა და მუსიკალური სისტემის თეორიული საკითხების მცოდნეთა განხილვის საგანი იყო, კერძოდ, მიქაელ მოდრეკილის, წმ. გიორგი მთაწმინდელის, წმ. ეფრემ მცირის, იოვანე პეტრიწის შრომებში გამოთქმული შეხედულებების საფუძველზე შესაძლებელია ზოგიერთი ვარაუდის გამოთქმა, რასაც ქართული საეკლესიო მუსიკის ისტორიაში უდიდესი მნიშვნელობა ენიჭება, ხოლო საგალობელთა ნევმირება, რომელიც ბიზანტიურ ჰიმნოგრაფიასა და საეკლესიო სამგალობლო პრაქტიკაში VIII საუკუნიდან მკვიდრდება, ქართულ ჰიმნოგრაფიაში ჩნდება IX საუკუნიდან. ამ საკითხების შესწავლას უმნიშვნელოვანესი სამეცნიერო შრომები მიუძღვნეს ივანე ჯავახიშვილმა, კორნელი კეკელიძემ, პავლე ინგოროყვამ, გაიოზ იმედაშვილმა, ელენე მეტრეველმა, ლილი ხევსურიანმა, მანანა ანდრიაძემ და სხვა ფილოლოგებმა და საეკლესიო მუსიკის სპეციალისტებმა, რომელთა გზას აგრძელებენ ჩვენი თანამედროვე მკვლევარები.

უდიდესი საქმის აღსრულება ითავეს XIX საუკუნის მუსიკათმცოდნეებმა და საეკლესიო მუსიკის სპეციალისტებმა. ქართულ საგალობელთა თანამედროვე ნოტებზე ჩაწერის აუცილებლობა შეიქმნა XIX საუკუნეში, როდესაც ქართული გალობის მრავალხმინაობას საფრთხე დაემუქრა რუსულ ეკლესიაში დამკვიდრებული ერთხმინი გალობის ფონზე და მის გადასარჩენად ერთადერთ გზად მიჩნეულ იქნა სწორედ ნოტებზე ჩაწერა, რაც XIX საუკუნის დამლევს, 80-იანი წლებიდან მოყოლებული XX საუკუნის 20-იან წლებამდე, ჩაწერეს ფილიმონ ქორიძემ, რაჟდენ ხუნდაძემ, ძმებმა კარბელაშვილებმა, ექვთიმე კერესელიძემ, რომლებიც საქართველოს მართლმადიდებელმა სამოციქულო ეკლესიამ წმინდანებად შერაცხა აღსრულებული ეროვნული საქმის გამო.

სტატიაში წარმოდგენილია საუკუნეების განმავლობაში საეკლესიო გალობის თანდათანობითი განვითარების ეტაპების გათვალისწინებით ჰიმნოგრაფიული კრებულების შექმნის, მათი ნევმირების, ჰიმნოგრაფიულ ტერმინთა ჩამოყალიბების საკითხის შესახებ ჩვენეული კონცეფცია, რომელიც ემყარება ძველ ქართულ წყაროებში დაცულ მწირ ცნობებს ქართველ ჰიმნოგრაფთა ლიტერატურული მემკვიდრეობისა და სამგალობლო პრაქტიკის შესახებ.

მეთოდი. საკითხის შესწავლისას ვეყრდნობით კვლევის ტრადიციულ და ახალ მეთოდებს, კერძოდ: ისტორიულ-შედარებითს, ანალიტიკურს, ჰერმენევტიკულს, მულტიდისციპლინურს, რომელთა საფუძველზე გამოიკვეთა, ერთი მხრივ, ქართული ჰიმნოგრაფიული თხზულებების ნეკიმრებისა და შესაბამისი ტერმინის, მეხუთრის, განხილვის აუცილებლობა და მეორე მხრივ, ქართული გალობის მრავალხმიანობის განვითარების ეტაპებისა და კანონიზების საკითხის შესწავლის საჭიროება.

შედეგები და მსჯელობა. წერილობითი და სხვა მატერიალური კულტურის ძეგლების კვლევისას უპირველესად წყაროებს ვემყარებით, კერძოდ, ქრისტიანული ლიტერატურის კვლევა ძველ ხელნაწერებს და მათში შემონახულ საღვთისმეტყველო ტექსტებს ეფუძნება, ფერწერისა – ფრესკულ ხელოვნებასა და ხატწერას, არქიტექტურისა – საეკლესიო ხუროთმოძღვრულ ანსამბლებს. ეს საღვთისმსახურო და საღვთისმეტყველო დარგები მატერიალიზებული სახითაა შემონახული. საეკლესიო გალობის მუსიკალური რაობის, მუსიკალური ფენომენის შესწავლისას განსხვავებულ ვითარებასთან გვაქვს საქმე, ვინაიდან დანამდვილებით არ ვიცით, როგორი იყო თავდაპირველად ქრისტიანული გალობა და განვითარების როგორი გზა განვლო. ამას გადმოგვცემენ მხოლოდ წერილობითი წყაროები, მათში დაცული ცნობები კი ძალიან მწირია. გალობის მატერიალიზება ერთჯერადი აქტია, ხოლო ჰიმნოგრაფიის განვითარების ადრეულ ეტაპზე მისი ჩაწერა მხოლოდ მნემონური ხასიათისა იყო. გალობა ზეპირად გადაიცემოდა და მგალობლებმა ყველა საგალობელი ზეპირად იცოდნენ, რასაც ისინი სამგალობლო სკოლაში სწავლობდნენ.

საგალობლები ერთდროულადაა მელოსისა და ლოგოსის გამოხატულება, რითაც ქრისტიანულ ტაძარში მათი შესრულებისას საკრალური სივრცე იქმნება და ამაღლებულობა მკვიდრდება. საგალობელი მსმენელში აღძრავს მშვენიერებისა და ამაღლებულობის შეგრძნებას, იგი სარწმუნოებრივ სწავლებასთან ერთად ესთეტიკურ სიამოვნებასაც ანიჭებს მსმენელს.

ყოველივე ამის საფუძველს ქმნის ქართული გალობის მრავალხმიანობა, რომელიც ქართველი ერის ცნობიერების ერთ-ერთი საფუძველთაგანია. იგი უხსოვარი დროიდან იღებს დასაბამს, ჯერ კიდევ იმ დროიდან, როდესაც ჯერ სახელმწიფო არ იყო ჩამოყალიბებული. ქართველი ერის მუსიკალური აზროვნება ისევე ძველია, როგორც ქართული სიტყვა, ლექსი, ცეკვა, მითოპოეტური სამყარო, ფოლკლორი. მუსიკალური მრავალფეროვნება ქართველი ერის სააზროვნო სისტემაა, მისი ცნობიერების, შინაგანი სულიერი სამყაროს გამოვლინებაა.

დაისმის კითხვა, რა დროიდან უნდა განვითარებულიყო მრავალხმიანობა ქართულ საერო მუსიკალურ სისტემაში და როდის უნდა შესულიყო იგი ქრისტიანულ ეკლესიაში. საზოგადოდ, სამეცნიერო ლიტერატურაში გარკვეულია, რომ ქართული სიმღერის მრავალხმიანობა საუკუნეთა სიღრმეებიდან, ქრისტიანობამდელი მუსიკალური სისტემიდან იღებს სათავეს და უხსოვარი დროიდან მომდინარეობს. ასევე იყო წარმართული საკულტო გალობები. შესაბამისად, ქრისტიანული გალობის მრავალხმიანობაც ეროვნულ საფუძვლებს დაემყარებოდა.

ქრისტიანობამ ძველი აღთქმიდან შეითვისა ერთხმიანი გალობა. ძველი აღთქმა მოგვითხრობს, როგორ მოისმინა ესაია წინასწარმეტყველმა სერაფიმთა გალობა; ევანგელური სწავლებით, ბეთლემელმა მწყემსებმა იხილეს ცათა მხედრობა, რომლებიც განადიდებდნენ ქრისტეს შობას; წმ. იოანე ღვთისმეტყველმა უზენაესი საიდუმლოებების გამოცხადებისას მოისმინა ზესთაგალობები კუნძულ პატმოსზე. გალობის მოთხოვნილება ადამიანს ცოდვითდაცემის შემდეგ გაუჩნდა, რითაც შეეცადა

დმერთთან დაკარგული კავშირის აღდგენას, ე. ი. ეს მოხდა ადამიანის სულიერი შიმშილის დროს მისი სულიერი განახლების მიზნით.

ცნობების უქონლობის გამო არ ვიცით, საგალობლის ტექსტების საგალობო პირობითი ნიშნებით შემკობა ჰიმნოგრაფიის განვითარების რომელ ეტაპზე უნდა დაწყებულიყო, მოსალოდნელია ჰიმნოგრაფიული რეფორმების დროს. VI საუკუნის დასაწყისში საღვთისმსახურო წიგნები, მათ შორის ლიტურგიკულ-ჰიმნოგრაფიული კრებულები, უკვე თარგმნილი იყო ქართულ ენაზე, რაც გვაფიქრებინებს, რომ ბერძნული მელოდიების ქართულ ნიადაგზე ადაპტირების პროცესი ადრევე, დაახლ. IV საუკუნეშივე უნდა დაწყებულიყო. ქართული საეკლესიო გალობა ქრისტიანობის გავრცელების პირველ ეტაპზე ერთხმიანი იქნებოდა, რადგან გალობის ხასიათი განსაზღვრა იმ ქვეყნების სამგალობლო პრაქტიკამ, საიდანაც შემოვიდა ქრისტიანობა, კერძოდ, პალესტინის, ბიზანტიის ეკლესიების გალობამ, რომელთაგან უპირველესი პალესტინაა, როგორც აკვანი ქრისტიანობისა.

მრავალეთნოსიანი პალესტინური სამგალობლო სკოლა გახდა ბერძნულ-ბიზანტიური, ქართული, სომხური, კოპტური, სირიული, სლავური და სხვა ქრისტიანული ქვეყნების სამგალობლო ტრადიციის მესაძირკვე. ყველას აქვს საერთო სამგალობლო ფესვები, მაგრამ, მიუხედავად ამისა, დროთა განმავლობაში საერთო სამგალობლო ტრადიცია ამა თუ იმ ქვეყნის ეროვნულ ძირებს შეერწყა, თითოეულმა თავისი დამოუკიდებელი განვითარების გზა მოძებნა, ოღონდ ცალკეული ქრისტიანული ქვეყნის სამგალობლო ტრადიციაში შესული ყოველი ცვლილება კანონიკური ხდებოდა. მრავალეთნოსიანი პალესტინური სამგალობლო სკოლიდან ამოიზარდა ბიზანტიური საეკლესიო გალობა, რომელიც თავადვე დაადგა ეროვნული ტრადიციის გზას და მართლმადიდებლური კანონიკური გალობის ერთ-ერთ განშტოებად ჩამოყალიბდა. ბერძნული, ასურული, სომხური საერო სიმღერები, ოდითგანვე იყო ერთხმიანი, ამიტომ გალობებიც ასეთადვე დარჩა. X საუკუნემდე რომის ეკლესიასაც ერთხმიანი გალობა ჰქონდა.

ქართველი ერი ფრთხილად ეკიდებოდა ყოველივე უცხოურს, რომელიც მისი სულიერი და ფსიქიკური წყობისათვის მიუღებელი იყო და ცდილობდა ეროვნულის შენარჩუნებას, ხოლო საჭიროების შემთხვევაში - საუკუნეთა განმავლობაში ოფიციალურ დონეზე მიჩქმალული, მაგრამ ერის მეხსიერებაში შემონახული ეროვნული ფენომენის აღორძინებას.

ცნობილია, გალობები თაობიდან თაობას ზეპირად გადაეცემოდა. მრავალხმიანი გალობის ზეპირი გადაცემით მისი დამახინჯების საშიშროება იქმნებოდა, ამიტომ საჭირო იყო მათი ჩაწერა მნემონური თვალსაზრისით მაინც, რისთვისაც აუცილებელი გახდა მუსიკალური პირობითი ნიშნების შემუშავება და შემოღება. ამრიგად, ნევმირების ძირითადი მიზანი საგალობელთა მუსიკალური ბუნების შენახვა-შენარჩუნება და ხმათა შეწყობის დაცვა იყო.

ბიზანტიაში VII-VIII საუკუნეებიდან შემოდის ნევმური, ანუ საგალობელთა ეკფონეტიკური ნიშნებით შემკობის სისტემა, რომლის სათავეებთან წმ. იოანე დამასკელი დგას და რომელმაც განვითარების სამი საფეხური განვლო, ხოლო ქართულ ნევმურ სისტემას ცვლილება საუკუნეთა განმავლობაში არ განუცდია, მან შეინარჩუნა თავისი არსებითი ხასიათი და პრინციპი წერილობითი თვალსაზრისით - ნევმების სტრიქონსზედა და სტრიქონსქვედა ხაზებზე განთავსება იმგვარად, რომ დაცული იყო ინტერვალები, რაც ამ ეკფონეტიკურ ნიშნებს, ნევმებს, სწორედ მუსიკალურ ნიშნებად აღგვაქმევინებს და არა სალექსო საზომის მითითებებად; ამით ის არსებითად განსხვავებულია ბიზანტიურისაგან. საგალობო ნევმური სისტემის უძველესი ნიმუშები შემონახულია X საუკუნის ლიტურგიკულ-ჰიმნოგრაფიულ კრებულებში: ორ სინურ იადგარში, მიქაელ მოდრეკილის იადგარსა და ე.წ. იორდანეს კრებულში (ძლისპირთა და

ღმრთისმშობლისანთა წიგნი). ვარაუდობენ, რომ ქართული ნეკემების სემიოგრაფია შემუშავდა წმ. საბა განწმენდილის ლავრაში - ბიზანტიური ჰიმნოგრაფიის განვითარების უდიდეს კერაში, სადაც VI საუკუნიდან მოყოლებული ქართული და ბიზანტიური ჰიმნოგრაფიის საუკეთესო წარმომადგენლები ერთად მოღვაწეობდნენ.

გალობის გაქართულება, რაც ქართული გალობისათვის ეროვნული მუსიკალური თვისებების შეძენას ნიშნავს, საქართველოში ქრისტიანული გალობის განვითარების ადრეულ ეტაპზე დაიწყო. ქართული ეროვნული მუსიკის, წინარეპრისტიანული გალობისა და სიმღერის უმთავრესი თვისება მისი პოლიფონიურობაა. ამიტომ საეკლესიო გალობის გაქართულება მის გამრავალხმიანებაში უნდა გაცხადებულიყო. ადრეულ საუკუნეებში წინარეპრისტიანული ქართული საერო სიმღერა, აგრეთვე, წარმართული გალობა, მრავალხმიანი იყო. ქრისტიანული რელიგიის შემოსვლისთანავე ქართული ეკლესიის ლიტურგიაში დიდი ადგილი დაიკავა გალობამ. თავდაპირველად იგი ერთხმიანი იყო, როგორც იმ ქვეყნების საეკლესიო გალობა, საიდანაც ქრისტიანობა შემოვიდა (პალესტინა, რომის იმპერია, სომხეთი). ქართული გალობის ერთხმიანობა ქრისტიანული სარწმუნოების გავრცელებისა და დამკვიდრების საწყის ეტაპზე კანონზომიერი იყო, ვინაიდან საღვთისმეტყველო ლიტერატურა და ლიტურგია შემოსული, შეძენილი იყო, რაც ქართულ ეკლესიას ქრისტიანობის კერის (პალესტინა, საბერძნეთი) მიმართ ერთგულებას ავალდებულებდა. ცხადია, გალობაც ბერძნული ერთხმიანი გალობის კვალზე შესრულდებოდა. ისიც ფაქტია, რომ ახალი რელიგია, ანუ ქრისტიანობა, წინარეპრისტიანულ რელიგიას ისევე უპირისპირდებოდა საქართველოში, როგორც სხვა ქვეყნებში. საეკლესიო და საერო-წარმართული მუსიკა ერთმანეთს უპირისპირდებოდა, რადგან ქრისტიანული გალობა თანდათანობით, საუკუნეების მანძილზე მკვიდრდებოდა ქართულ ეკლესიაში და ეგუებოდა ქართულ ეროვნულ ხასიათს, იძენდა ქართულ ეროვნულ თვისებებს. საეკლესიო გალობა უთუოდ უნდა გამხდარიყო ქართული მუსიკალური სამყაროს ორგანული ნაწილი. საეკლესიო გალობის მელოდია, ჰანგი, რომელიც უცხო გარემოში ხვდება, ეგუება გარემოს და ეროვნულ ნიშნებს იძენს. ბერძნულ-ბიზანტიური გალობა შევიდა არა მხოლოდ ქართულ, არამედ სხვა ქრისტიანული ქვეყნების ეკლესიებში, მაგრამ დროთა განმავლობაში ადაპტაცია განიცადა, შეეგუა ახალ სამყაროს ისე, რომ კანონიკურობა არსად დარღვეულა. ქართულ საეკლესიო გალობაში წარმართული რელიგიის ჰანგები ვერ გადავიდოდა; წარმართული რელიგიის არა მხოლოდ საკულტო ლიტერატურასა და გალობათა სიტყვებს, ჰანგსაც ვერ მიიღებდა საეკლესიო გალობა, რადგან ქრისტიანობასა და წარმართობას შორის ბრძოლა მრავალმხრივ უნდა წარმართულიყო და, ცხადია, გალობაშიც იჩენდა თავს. იგი ანგარიშს უფრო საერო სიმღერას გაუწევდა.

ამიტომ ქართული საეკლესიო გალობის გაპოლიფონიურებაში უდიდესი წვლილი მიუძღვის საერო სიმღერის მრავალსაუკუნოვან მრავალხმიანობას. ქართველი კაცის სმენა მიჩვეული იყო მრავალხმიან სიმღერას და, პალესტინური, ბერძნული, სომხური ქრისტიანული გალობის ერთხმიანობის კანონიკურობის ფონზე, დიდხანს ვერ იგუებდა, ვერ შეინარჩუნებდა ერთხმიან გალობას. საქართველოში ქრისტიანობის სახელმწიფო რელიგიად გამოცხადებისთანავე დაიწყო ყოველივე ქრისტიანულის გაქართულება, მათ შორის გალობისაც და ქართულ საეკლესიო გალობაში ისევე შევიდა მრავალხმიანობა, როგორც ქართულ ორიგინალურ ჰიმნოგრაფიაში ქართული საერო ლექსის მრავალსაუკუნოვანი ფორმები, კერძოდ, თექვსმეტმარცვლოვანი შაირი, ფისტიკაური და სხვანი; აგრეთვე, ქრისტიანულ ხუროთმოძღვრებაში ანტიკური არქიტექტურის ელემენტები. ქართული საეკლესიო გალობის გამრავალხმიანების პროცესის დასასრული მოსალოდნელია არა უგვიანეს VIII საუკუნის I ნახევრისა, როდესაც ბიზანტიურ ჰიმნოგრაფიაში უკვე დამთავრდა სამგალობლო რეფორმა; სამგალობლო რეფორმა საქართველოშიც მოხდა, სადაც იგი ეტაპობრივად განხორციელდა. ამიტომ იგი

ადრინდელი ჩანს, ვინაიდან IV საუკუნის დასაწყისში ოფიციალურად გაქრისტიანებული საქართველოს ეკლესიის მრევლი, რომლის სმენა საუკუნეების მანძილზე მრავალხმიან სიმღერასა და წარმართული გალობის მრავალხმიანობას იყო შეჩვეული, დიდხანს ვერ იგუებდა ერთხმიან გალობას და მასში უთუოდ ადრევე შეიტანდა ეროვნული მუსიკალური სააზროვნო სისტემის უპირველეს, მთავარ მახასიათებელს - პოლიფონიურობას. ცნობილია, ყოველი ერის წარმომადგენელი გარესამყაროს აღქმას და მის გამოხატვას ყველაზე უკეთ მშობლიურ ენაზე აღწევს, რაც იმას მიუთითებს, რომ რელიგიური განცდა და განწყობაც, მელოსით გამოხატული, ყველაზე ნათლად მშობლიური მუსიკალური სისტემით აღიქმება და გადმოიცემა. მრავალხმიანობის კანონიზება კი წმ. გრიგოლ ხანცთელის სახელს უკავშირდება. მის მიერ ლიტურგიკასა და ჰიმნოგრაფიაში ჩატარებული რეფორმა ეროვნული ხასიათისა იყო. მან შექმნა ქართული ეკლესიის კანონმდებლობა, მოამზადა ქვეყნის ერთიანობის იდეოლოგიური საფუძველი, მისი ინიციატივითა და უდიდესი ძალისხმევით ჩამოყალიბდა ქვეყნის დამოუკიდებლობის თეორიული წანამდვარი, საუკუნეების განმავლობაში რომ გასდევს საქართველოს ეროვნულ სულს: მამული, ენა, სარწმუნოება. წმ. გრიგოლ ხანცთელმა ჩაატარა საბოლოო რეფორმა ქართულ საეკლესიო გალობაში და მოახდინა მისი პოლიფონიურობის კანონიზება. წმ. გრიგოლ ხანცთელმა დააკანონა ქართული გალობის მრავალხმიანობა, რითაც გარდატეხა შეიტანა ქართველი ერის სულიერ ცხოვრებაში. მან ლიტურგიაც და ჰიმნოგრაფიაც ეროვნულით გააშინაარსა. ამის შედეგი იყო მის მიერ IX ს. 20-30-იანი წლების მიჯნაზე „საწელიწდო იადგარის“ შექმნა, ავტორის სიტყვით, „რომლისა სიტყუანი ფრიად კეთილ არიან“; გიორგი მერჩულის ამ გამონათქვამში ლოგოსი, სიტყვაა აქცენტირებული, მაგრამ წმ. გრიგოლ ხანცთელის მიერ „საწელიწდო იადგარის“ შექმნა მხოლოდ საგალობელთა ტექსტების ჩაწერით არ იქნებოდა განპირობებული, არამედ სამგალობლო პრაქტიკითაც, გალობის მრავალხმიანობით, რომლის გალობათა ტექსტებზე სპეციალური სამგალობლო ნიშნებით აღნიშვნის აუცილებლობა დროის მოთხოვნებმა მოიტანა.

წმ. იოანე დამასკელმა, რვა ხმის გალობის რეფორმატორმა ბიზანტიურ ჰიმნოგრაფიაში, VIII საუკუნის დამდეგს პირველმა შეთხზა გალობის ტექსტიცა და მელოდიაც. მის მიერ ჩატარებული რეფორმის შედეგად VIII საუკუნის დამდეგიდან ბერძნულში დაიწყო საგალობელთა ნევმირებული ჩაწერა მისი უკეთ დახსომების მიზნით; წმ. იოანე დამასკელის კვალდაკვალ, ქართველმა მგალობელ-ჰიმნოგრაფებმა იგი მალევე აითვისეს. შეიქმნა მეხური (ხმით შესასრულებელი) საწელიწდო იადგარები, შემკული მუსიკალური ნიშნებით, ანუ ნევმებით. საქართველოში ნევმირება, ანუ სანოტო ნიშნების გამოყენება, განაპირობა ქართული გალობის სხვათაგან, კერძოდ, ბიზანტიური, სირიული, სომხური გალობების ხასიათისაგან, განსხვავებულობამ, ისინი ერთხმიანი იყო და ასეთად დარჩა, ხოლო ქართული გალობის ხასიათი ადრევე შეიცვალა. წმ. გრიგოლ ხანცთელმა საწელიწდო იადგარის შექმნით, რომელიც, სავარაუდოდ, ნევმირებული უნდა ყოფილიყო, დააკანონა უკვე საუკუნეთა განმავლობაში ქართულ გალობაში შესული მრავალხმიანი გალობა, რომლის ტერმინოლოგია ქართულ ჰიმნოგრაფიაში X საუკუნიდან იქმნება, ხოლო საღვთისმეტყველო და ფილოსოფიური თვალსაზრისით XII საუკუნეში განაზოგადა იოვანე პეტრიწმა, როდესაც ქართული გალობის სამხმიანობა გამოხატა ტერმინებით - „მზახრ, ჟირ, ბამ“; სწორედ ამ სახელწოდებებით წარმოჩნდება ქართული გალობის სამხმიანობის ეროვნული საფუძველი. სულხან-საბა ორბელიანის განმარტებით, მზახრ არის მაღალი ხმა, ჟირ - მაღალსა და ბოხს შორის, ბამი - ბოხი ხმა. თეორიული განზოგადება და სპეციალური დარგობრივ-საგნობრივი ტერმინოლოგიის შემუშავება ხანგრძლივი დაკვირვებისა და პრაქტიკული გამოცდილების შედეგია. ტერმინთა ჩამოყალიბებას წინ უძღვის პრაქტიკული საქმიანობის ხანგრძლივი პროცესი, რასაც, შესაძლოა, საუკუნეები

დასჭირდეს. სამგალობლო ტერმინთა არსებობა X საუკუნეში კი იმას მოასწავებს, რომ საქართველოში ბევრად ადრე ითხზებოდა ორიგინალური, ქართული მელოსის მქონე საგალობლები, ე. ი. იქმნებოდა ქართული ეროვნული სამგალობლო ტრადიცია, რის დამკვიდრებასა და კანონიზებას საუკუნეები დასჭირდა. ამრიგად, საეკლესიო გალობის გაქართულება მის მრავალხმიანობაში გამომჟღავნდა, ხოლო მრავალხმიანობა ქართველი ერის მუსიკალური სააზროვნო კატეგორიაა.

ქართულ ქრისტიანულ კანონიკურ ჰიმნოგრაფიაში შევიდა წინარექრისტიანული ანუ წარმართული დროის საერო სიმღერისა და უძველესი ქართული სალექსო ფორმების ძირითადი ეროვნული გამოვლინებები: მრავალხმიანობა და ქართული ლექსის საზომები, რაც ქართული ეროვნული ფენომენის სიძლიერეზე მეტყველებს. ჩვენამდე მოაღწიეს X საუკუნის ნევემირებულმა სინურმა იადგარებმა - Sin. 1, Sin. 14, შატბერდში 978-988 წლებში მიქაელ მოდრეკილის შედგენილმა საწელიწდო იადგარმა S-425, XI საუკუნის იორდანეს ძლისპირთა კრებულმა A-603; ისინი სამგალობლო ეკვონექტიკური ნიმუშებითაა შემკული.

მგალობლები ნევემირებულ საგალობლებს ერთმანეთს ზეპირად გადასცემდნენ. როდესაც XIX საუკუნის დამლევს ნოტებზე ჩაიწერეს საგალობელთა მელოდიები, ეს იყო მოსმენილი საგალობლების მელოდიის ჩაწერა, ძველ კრებულებში დაცული ნევმები არ გაშიფრულა, რადგან ნევმების ცოდნა დაკარგული იყო. საგალობლების მუსიკალური ჩაწერა ნოტებზე იმან განაპირობა, რომ არ დაკარგულიყო საგალობელთა მელოდიის ცოდნა, რაშიც უდიდესი წვლილი მიუძღვით ფილიმონ ქორიძეს, ვასილ, პოლიევქტოს და ფილომონ კარბელაშვილებს, რაჟდენ ხუნდაძეს, ექვთიმე კერესელიძეს, რომელთა მიერ ჩაწერილი ნოტირებული უზარმაზარი ხელნაწერები ინახება კორნელი კეკელიძის სახელობის ხელნაწერთა ეროვნულ ცენტრში. XX საუკუნეში პავლე ინგოროყვამ ნევმებს მიუსადაგა ნოტები, რაც არასწორ მეთოდდ იქნა მიჩნეული სამეცნიერო ლიტერატურაში, რადგან ნევმა ერთიანობაში აღნიშნავს რამდენიმე ბერას, მელოდიურ ფიგურებს. ნოტით კი ერთი ბერა აღინიშნება. ნოტებზე ჩაწერა საჭირო იმიტომ გახდა, რომ მელოდია არ დაკარგულიყო. აქვე უნდა ითქვას, რომ ძველ ხელნაწერებში დაცული სანოტო სისტემა ჯერჯერობით ახსნილი არ არის.

წმ. გიორგი მთაწმიდელი ქართულ გალობას მრავალხმიანად რომ აღიქვამს, უწინარეს ყოვლისა, ამას მოწმობს გიორგი მცირის ჰაგიოგრაფიული თხზულების ტექსტი. ივანე ჯავახიშვილმა განსაკუთრებული მნიშვნელობა მიანიჭა ამ თხზულებაში დაცულ ცნობას წმ. გიორგი მთაწმინდელის მიერ გაწვრთნილი ოთხმოცი ობოლი ბავშვის გალობის შესახებ ბიზანტიის კეისრის წინაშე, რომელმაც ქართველ წმინდა მამას უთხრა: „განგისწავლიან ბერძულსა გუარსა ზედა, კეთილო ბერო, შენნი ობოლნი“ (ძეგლები 1967: 184), რაც ბიზანტიის იმპერატორის განსწავლულობას მოწმობს. მან იცოდა, რომ ქართული და ბერძნული გალობების გვარები სხვადასხვა იყო; ეს სიტყვები უცილობლად ამტკიცებენ ქართული და ბერძნული გალობის სხვადასხვაობას. ივანე ჯავახიშვილის განმარტებით: „ათონის ქართველი ბერები თავიანთ მონასტერში ქართულსა „გუარსა ზედა“ გალობენ და ის ბერძნული გვარი გალობა, რომელიც წმ. გიორგი მთაწმიდელმა მოასმენინა, პირადად მის საამებლად იყო მოწყობილი“ (ჯავახიშვილი, 1998: 600), ხოლო მიქაელ მოდრეკილის ანდერძის სიტყვები: „მრავლისა ძლისპირისა ერთი კილოდ ორგუარად არს მეხურად; ხოლო შენ რომელი გინე, ბრძანე, რამეთუ ორივე ჭეშმარიტ არს“ (S-425, 27r) - ორხმიანობის დადასტურებად მიაჩნია. „ორ ხმაზე რომ არ იყოს საუბარი, რატომ და რისთვის უნდა ყოფილიყო ორი პარალელური ჰანგი ერთი საგალობლისა?“ (ჯავახიშვილი, 1998: 600). მისივე აზრით, ქართული გალობის მრავალხმიანობა ეტაპობრივად უნდა მიღწეულიყო, თავდაპირველად იგი იყო ერთხმიანი, შემდეგ გახდა ორხმიანი და ბოლოს გახდა სამხმიანი, რასაც განმარტავს იოანე პეტრიწი ხმათა სახელდებით („მზახრ, ჟირ, ბამ“).

მეხურობა, რომელსაც პირველად მიქაელ მოდეკილის იადგარში ვხვდებით, გალობის ტექსტზე მრავალხმიანობის აღმნიშვნელი ეკფონეტიკური ნიშნების მიწერასაც ხომ არ ნიშნავს? მიქაელის იადგარი სწორედ ამას უნდა მიუთითებდეს.

ქართული გალობის მრავალხმიანობის კანონიკურობას მოწმობს წმ. გიორგი მთაწმინდელის პოლემიკა ანტიოქიის პატრიარქთან, როდესაც ათონის ივირონის მონასტრის ერთ-ერთმა უდიდესმა მოღვაწემ აღნიშნა ქართული ეკლესიის სამოციქულო წილხვედრილობა და დაასაბუთა მისი მრავალსაუკუნოვანი დამოუკიდებლობა. გიორგი მცირის ჰაგიოგრაფიული თხზულება მოგვითხრობს წმ. გიორგი მთაწმინდელისა და ანტიოქიის პატრიარქის თევდოსის შეხვედრის მიზანზე. მსჯელობა შეეხებოდა ქართველთა მართლმადიდებლობისა და ქართულ ეკლესიაში ლიტურგიის აღსრულების საკითხს. წმ. გიორგი მთაწმინდელმა წმ. ანდრია პირველწოდებულის „მიმოსღვანის“ მონაცემების საფუძველზე ანტიოქიის პატრიარქს დაუმტკიცა ქართული ეკლესიის სამოციქულო წილხვედრილობა, დაიცვა მისი ავტოკეფალიურობა. წმ. გიორგი მთაწმინდელის პოლემიკა ანტიოქიის პატრიარქთან ადასტურებს ქართული გალობის მრავალხმიანობის კანონიკურობასაც, როდესაც ივირონის ერთ-ერთმა უდიდესმა მოღვაწემ ქართული ეკლესიის საუკუნეობრივი დამოუკიდებლობა, სამოციქულო წილხვედრილობა და მართლმადიდებლობის განუხრელი დაცვა შეძლო. მან განაცხადა, რომ ქართული ეკლესია არასოდეს მიდრეკილა რომელიმე მწვალებლური მიმდინარეობისაკენ: „ესე არს სარწმუნოებაჲ მართალი ნათესავისა ჩუენისაჲ. და რაჟამს ერთგვის გვცნობიეს, არღარა მიდრეკილ ვართ არცა მარცხლ, გინა მარჯულ და არცა მივდრკებით, თუ ღმერთსა უნდეს“ (მეგლები, 1967: 178). იმ დროისათვის, როდესაც ეს პოლემიკა გაიმართა წმ. გიორგი მთაწმინდელსა და ანტიოქიის პატრიარქს შორის, ქართული გალობის მრავალხმიანობის კანონიკურობა აღიარებული რომ არ ყოფილიყო, ანტიოქიის პატრიარქი წმ. გიორგი მთაწმინდელს უთუოდ უსაყვედურებდა და ლიტურგიის არაკანონიკურობაში დასდებდა ბრალს. წმ. გიორგი მთაწმინდელსა და ანტიოქიის პატრიარქს შორის კამათი მოწმობს იმას, რომ ამ დროისათვის ქართული გალობის მრავალხმიანობა საუკუნეებამოვლილია, კანონიკურია და იგი საკამათო არაა.

ელენე მეტრეველმა თავის ერთ-ერთ ბოლო ინტერვიუში კითხვაზე: „არსებობდა თუ არა განსხვავება ქართულ და ბერძნულ საგალობო ტრადიციებს შორის, ანუ ჰქონდათ თუ არა ქართველებს საკუთარი საეკლესიო ჰანგები“, განაცხადა, რომ ამ შემთხვევაში ტერმინ „მეხელს“ ენიჭება განსაკუთრებული მნიშვნელობა. „მეხელი“ უკავშირდება ბერძნულ ἰχθύς-ს, რაც იმას ნიშნავს, რომ „იმ დროის ქართველებს თავისი „მეხელობა“, თავისი ჰანგი უნდა ჰქონოდათ. რადგან არსებობს ტერმინი და ამ ტერმინს განსაზღვრული შინაარსი გააჩნია, ცხადია, გვექონდა არა მხოლოდ საკუთარი ჰანგი-მელოდია, არამედ - საკუთარი წესიც მისი შესრულებისა... რადგან არსებობდა ტერმინი „მეხელი“, აუცილებლად უნდა არსებულიყო ადგილობრივი სამგალობლო ტრადიცია, შესაძლოა, ბევრი რამ გადმოვიდა კიდეც ბერძნულიდან, მაგრამ საქართველოში ადგილობრივი ტრადიცია უნდა ყოფილიყო“. მორიგი კითხვა შეეხებოდა ამ ტრადიციაში მრავალხმიანობის ადგილსა და როლს: „შესაძლებელია ეს ადგილობრივი ტრადიცია გამოხატულიყო მრავალხმიანობაში?“ რასაც ე. მეტრეველი დაეთანხმა და, ბოლოს, დაშორდებოდა თუ არა კანონიკურ საფუძველს ქართული ტრადიციის ზეგავლენით გამრავალხმიანებული საგალობო ჰანგი, მან უპასუხა, რომ ეს არ შეიძლებოდა მომხდარიყო (მეტრეველი 2002).

დასკვნები:

1. ქართული ჰიმნოგრაფიული თხზულებები და მათ შემცველ ხელნაწერებზე დართული ანდერძ-მიწაწერები ის წერილობითი წყაროებია, რომლებიც გვაწვდიან ცნობებს საეკლესიო გალობის მუსიკალური რაობის, ნევეირების შესახებ. მიუხედავად ამ

ცნობების სიმწირისა, მაინც შესაძლებელი ხდება ქართული ქრისტიანული გალობის ეტაპობრივი განვითარების გზის წარმოჩენა, რაც საუკუნეების განმავლობაში გრძელდებოდა.

2. პირველი ეტაპი იყო ჰიმნოგრაფიული ტექსტების თარგმნა და პარალელურად ორიგინალური თხზულებების შექმნა; ასევე, ქართული გალობის გამრავალბმინება.

3. მეორე საფეხურად უნდა მივიჩნიოთ ნევმური სისტემის შემოღება ქართულ ჰიმნოგრაფიასა და სამგალობლო პრაქტიკაში, რაც VII-VIII საუკუნეების მიჯნაზე წმ. იოანე დამასკელის მიერ ბერძნული ჰიმნოგრაფიის სამგალობლო და ჰიმნოგრაფიულ რეფორმას მოჰყვა. ქართულმა ნევმურმა სისტემამ თავისი არსებითი ხასიათი შეიმუშავა: ნევმების სტრიქონსზედა და სტრიქონსქვედა ხაზებზე განთავსება, რითაც არსებითად განსხვავდებოდა ბიზანტიურისაგან, რადგან ბერძნულ საგალობლებს ნევმები ერთ სტრიქონზე დაესმის. ნევმური სისტემის ნიმუშები დაცულია X საუკუნის ქართულ ჰიმნოგრაფიულ-ლიტურგიკულ კრებულებში: ორ სინურ იადგარში Sin. 1, Sin. 14, 978-988 წლებში შატბერდში მიქაელ მოდრეკილის მიერ შედგენილ საწელიწდო იადგარში S-425 და XI საუკუნის ე.წ. იორდანეს ძლისპირთა და ღმრთისმშობლისანთა კრებულში - A-603.

4. მესამე ეტაპი ჰიმნოგრაფიულ ტერმინთა ჩამოყალიბებაა, რაც, ძირითადად, IX-XII საუკუნეებში განხორციელდა და დაასრულა იოანე პეტრიწმა, როდესაც განაზოგადა ქართული გალობის სამხმიანობა და გამოხატა ტერმინებით „მზახრ, ჟირ, ზამ“.

5. XIX საუკუნის მეორე ნახევარში აუცილებელი გახდა საგალობლების ჩაწერა ნოტებზე, რათა არ დაკარგულიყო საგალობელთა მელოდიის ცოდნა, რაშიც უდიდესი წვლილი მიუძღვით ფილიმონ ქორიძეს, ძმებს - ვასილ, პოლიევქტოს და ფილიმონ კარბელაშვილებს, რაჟდენ ხუნდაძეს, ექვთიმე კერესელიძეს.

გამოყენებული ლიტერატურა და წყაროები

მეტრეველი, ე. (2002). ინტერვიუ ელენე მეტრეველთან. *ქართული საეკლესიო გალობის თანამედროვე პრობლემები*. თბილისი.

ძეგლები. (1967). *ძველი ქართული აგიოგრაფიული ლიტერატურის ძეგლები*. II. გამოსაცემად მოამზადეს ილ. აბულაძემ, ნ. ათანელიშვილმა, ნ. გოგუაძემ, მ. დოლაძემ, ც. ქურციკიძემ, ც. ჭანკიევმა და ც. ჯღამაიამ, ილია აბულაძის ხელმძღვანელობითა და რედაქციით. თბილისი: გამომცემლობა „მეცნიერება“.

ჯავახიშვილი, ი. (1998). ქართული მუსიკის ისტორიის ძირითადი საკითხები. *თხზულებანი*. ტ. XI. თბილისი: თბილისის უნივერსიტეტის გამომცემლობა.

REFERENCES

met'reveli, e. (2002). int'erviu elene met'reveltan [Interview with Helene Metreveli]. *kartuli saek'lesio galobis tanamedrove p'roblemebi Modern Problems of Georgian Church Chant*. Tbilisi.

dzeglebi. (1967). *dzveli kartuli agiograpiuli lit'erat'uris dzeglebi [Monuments of Ancient Georgian Hagiographic Literature]*. II. Prepared for publication by Il. Abuladze, N. Atanelishvili, N. Gogvadze, M. Dolakidze, Ts. Kurtsikidze, Ts. Chankiev, L. Jgamaia, under the direction and editorship of Ilia Abuladze. Tbilisi: Publishing House „Metsniereba“.

javakhishvili, i. (1998). *kartuli musik'is ist'oriis dziritadi sak'itkhebi [Basic Issues in the History of Georgian Music]*. *tkhzulebani [Essays]*. Vol. XI. Tbilisi: Tbilisi University Publishing House.